

WAARACHTIG MENS-ZIJN: STERVEN OF STREVEN

*Enkele gesprekspunten met het oog op een actualisering van
een reformatorisch verstaan van de christelijke antropologie*

H. de Leede

“Je krijgt zeven bladzijden om op te schrijven waar het je in je proefschrift¹ om gaat. Het gaat niet om een artikel over Küng. We willen een gesprek over wat je wilt inbrengen in de doordenking van de gereformeerde theologie en antropologie.” Ik voel mij zeer vereerd door deze royale uitnodiging vanwege de redactie, en ga er graag op in. Ik zal mijn stukken zonder terughouding op het bord zetten. Ik hoop op een gesprek over de sterkste delen van het betoog. Houden die het, dan hoop ik van mijn gesprekspartners te leren hoe ik de zwakkere kanten van mijn verhaal kan versterken.

Een persoonlijke vooropmerking

Ik begin met een persoonlijke herinnering. Tijdens mijn studie hoorde ik een uitspraak uit de mond van Berkhof of van Van Ruler, die mij altijd is bijgebleven, als een soort

---

1 *Waarachtig mens-zijn: sterven of streven. In gesprek met Hans Küng over de verhouding van christen-zijn en modern mens-zijn* Zoetermeer 2000. In hoofdstuk I, II en III breng ik Küngs theologie en met name zijn antropologie zo goed mogelijk in beeld. In dit analytische deel van mijn studie voer ik het gesprek met Küng reeds. De ene theologische traditie ‘leest’ de andere in het besef dat beide vanuit een eigen referentiekader, taal en begrippen theologiseren en moeten spreken over/van God en over mens-zijn voor Gods aangezicht ten overstaan van de eigen tijd en cultuur. In hoofdstuk IV voer ik het gesprek met Küng expliciet en maak dat vruchtbaar in een aantal vragen vanuit Küng aan de reformatorische theologie en antropologie. Vervolgens tracht ik helder te maken, door de studie van Küng daartoe gescherpt, dat en waarom de reformatorische theologie zichzelf moet problematiseren, wanneer het gaat om mens-zijn *coram deo*. In hoofdstuk V geef ik een aantal aanzetten tot een vernieuwing van een reformatorisch spreken over mens-zijn voor Gods aangezicht.

Leitmotiv voor mijn eigen doordenking van de theologie. "De vrijzinnigheid is theologisch de meest interessante stroming in onze kerk. Zij stelt de meest gedurfde vragen." We hebben het dan over de klassieke vrijzinnigheid in haar verschillende gestalten in de 19^e en in de eerste helft van de 20^e eeuw. Het modernisme in de theologie is de meest radicale poging (geweest) om christelijk geloof en modern zelfverstaan en modern wereldverstaan (wereldbeeld) met elkaar te verbinden, c.q. met elkaar te verenigen. De vrijzinnig-theologische positiebepaling wilde recht doen aan drie fundamentele uitgangspunten. Ten eerste de menselijke autonomie. De grote filosofen van de Verlichting hadden de in de Renaissance ingezette omslag in het menselijk zelfverstaan krachtig onderbouwd en bevestigd. De mens is subject van zijn eigen geschiedenis. Zijn vrijheid en zelfbepaling - hoe relatief en begrensd ook weer - zijn een onvervreemdbaar goed in ons moderne zelfverstaan. Ten tweede wilde het theologisch modernisme recht doen aan het veranderde wereldbeeld en werkelijkheidsverstaan onder invloed van de moderne (natuur-) wetenschappen. Ten derde wilde het recht doen aan de voortgang (vaak verstaan als vooruitgang) van de geschiedenis. Zoals bekend zette de vrijzinnige theologie daarbij al haar theologische kaarten in op de immanentie van God. Theologisch had zij daartoe het instrumentarium voorhanden in haar oriëntatie op het werken van de G/geest.

Wat orthodox-gereformeerde vroomheid en modern-vrijzinnige spiritualiteit verbindt, is de vraag naar de (ervaring van de) aanwezigheid van God in deze werkelijkheid. Beide zijn, hoe verschillend ook, theologisch geïnteresseerd in het werken van de G/geest. Hoe is de Heilige in ons midden en hoe realiseert zich zijn heil? Bij de vraag naar een christelijke antropologie gaat het in wezen om het antwoord op die vraag.

Mijn *drive* achter het thema van mijn proefschrift is dus: "Kan ik als orthodox-gereformeerd theoloog recht doen aan de vragen van de moderniteit in hun huidige gestalte, en toch niet op de vrijzinnige positie terecht komen?"² In het vervolg maak ik duidelijk waarom deze uitdaging naar mijn mening zeer actueel is.

Een theologische vooropmerking

Theologie, met name de systematische theologie, is de systematische reflectie op het verstaan van de openbaring van God door de gemeente, met het oog op de prediking en het leven van de kerk. Zij doet dat met behulp van het theologisch wetenschappelijk instrumentarium en met behulp van het wijsgerig instrumentarium dat ons op een bepaald moment ter beschikking staat. De theologie-beoefening is dus voorwaarde-scheppend bezig voor de kerk en haar prediking. Zij doet dat door nieuwe beddingen te graven, door oude leidingen door te spoelen, et cetera. Een zekere afstand tussen de theologische reflectie enerzijds en de bijbel en het gelovig leven met God aan de andere kant is daarom goed. Die is belangrijk voor de beweeglijkheid van de theologie in de tijd en in de

² Dit was ook de inzet van de *Ethische Theologie*.

verschillende culturele contexten. Theologie-beoefening moet iets experimenteels kunnen hebben.³ Wat gebeurt er wanneer we de stukken nog weer eens anders op het bord zetten? Ik beschouw mijn hoofdstuk V als zo'n serieus experiment. Ik stel in mijn gesprek met Küng steeds voor mijzelf de vraag of en waar de gereformeerde theologie en daarbinnen de gereformeerde antropologie nieuwe beddingen of een nieuwe vervoe-ging met behulp van een ander instrumentarium nodig hebben.

De analyse van het werk van Küng, die strikt theologiseert binnen het moderne paradigma, stelt mij in mijn gereformeerde theologische positie voor drie uitdagingen:

- Voor de moderne mens is de werkelijkheid gesloten. Er is één werkelijkheid. Een vanuit een andere werkelijkheid in de onze in-grijpende God is on-voorstelbaar geworden. Dat is naar ik meen ook een apostolair en pastoraal probleem voor velen in onze orthodox-gereformeerde gemeenten. God is verweg in de hemel en onze leefwereld beleven wij, zeker wij moderne westerlingen, seculier, God-loos. Dat is in de spiritualiteit een fors probleem. We delen de 'oplossing' van Küng niet. Bij hem schuiven - onderbouwd in de zijns-verwantschap van God, mens en werkelijkheid - God en wereld(-geschiedenis) in elkaar, met als gevolg onder andere een ont-persoonlijkt godsbegrip. Er staat hier veel op het spel, niets minder dan bijvoorbeeld het wonder en Gods handelen in en aan de schepping en in de geschiedenis. Reformatorische theologie definieert de relatie tussen God en zijn werkelijkheid en onze werkelijkheid niet vanuit een verwantschap van 'zijn', maar vanuit Woord en Geest. De vraag is dan of het mogelijk is op reformatori-sche wijze te theologiseren vanuit de eenheid van de werkelijkheid. In mijn state-ments I en II doe ik een poging.
- Een belangrijk kernwoord om het moderne (en niet minder het post-moderne) zelfbewustzijn mee te typeren is 'groei'. Groei in zelfbewustzijn, toename in mondigheid, vrijheid en zelfbepaling, zijn belangrijke grondwoorden in het moderne zelfverstaan. Küng 'staat' voor een theologie die een onderbouwing en zeker ook correctie wil geven voor dit streven van de mens. Zijn theologie ademt daarbij de typisch optimistische sfeer van de jaren '60 van de vorige eeuw. Wij staan in het begin van de 21^e eeuw kritischer tegenover dit menselijk streven. Dat geldt zeker voor wie gestempeld is door de kritische antropologie van de Reformatie. Leidt dat moderne zelfverstaan niet tot overspanning van het mense-lijk vermogen? Ervaren wij niet het tegendeel van vrijheid en autonomie, name-lijk gebondenheid, onvrijheid en kwaad in onvoorstelbare mate? In de 'grote geschiedenis' ervaren wij veel sterker dan veertig jaar geleden de ambivalentie van enerzijds een expansieve groei van het menselijk kunnen en anderzijds de ervaring van verarming, uitbuiting en cumulatie van kwaad. De vraag is nu of de

3 Met 'experimenteel' bedoel ik niet 'minder serieus'. Slechte theologie immers verduistert het verstaan van de openbaring én blokkeert mogelijk het geloofsverstaan van de gemeente.

notie 'groei in menselijk zelfbewustzijn, in vrijheid en identiteit' gereformeerd-theologisch zo verwerkt kan worden dat de klassieke dieptepeilingen in het gereformeerde verstaan van het mens-zijn voor God voluit vruchtbaar gemaakt worden? In de statements III en IV doe ik een poging.

- Onze moderne multiculturele en multireligieuze samenleving stelt ons steeds dringender voor de vraag naar de verhouding tussen het christelijk geloof en de andere religies. Küng zet zich in de derde periode van zijn theologische loopbaan sterk in voor een oecumene van de wereldgodsdiensten. Vanuit zijn panentheïstisch godsbegrip is de theologische fundering voor een *theologia religionum* duidelijk. Alle godsdiensten zijn bij Küng nadere, meer of minder 'heilzame' articulaties van de verering van God. Hier ligt ook een uitdaging tot een vernieuwde gereformeerde *theologia religionum*. Traditioneel ziet de gereformeerde theologie de andere religies vooral onder het negatieve perspectief van Romeinen 1: afgoderij, opstand tegen de God van Jezus Christus, et cetera. Voor zover er in de andere religies sprake is van kennis van God, is die om ons voor niet te verontschuldigen te houden. Naar onze overtuiging is dat niet meer genoeg. Ten eerste is het ook voor eigentijdse gelovige mensen on-voorstelbaar geworden dat de godsdienst van de aanhangers van andere religies niets voorstelt en dat alleen zij die tot de christelijke kerk behoren de waarheid en het heil hebben. Het relativisme wordt door een louter negatieve *theologia religionum* eerder bevorderd dan bestreden, zo vrees ik. In de tweede plaats stelt de commotie rond de Islam na 11 september ons des te meer voor deze vragen. Hoe zouden wij, gereformeerde belijders, nu *artikel 36 NGB* formuleren? Dat lijkt mij een pastorale en apostolaire vraag van de eerste orde. Ik volsta in dit artikel met het oproepen van deze vraag. De uitwerking van deze thematiek viel buiten het onderwerp van mijn boek.

Statement I - Gods 'zijn' in de geschiedenis

Eén werkelijkheid? - Alles spreekt van Hem

Wie de bijbel onbevangen gelovig leest - en dat is de eigenlijke wijze van omgang met de Heilige Schrift - merkt hoe de bijbel zonder terughouding spreekt over Gods handelende aanwezigheid in de geschiedenis: Hij spreekt en alles kan sprake zijn of worden van Hem. God werkt in de geschiedenis, en hemel en aarde zijn daarvan getuige en getuigen daarvan. Gelovig leven met God veronderstelt ook dat al wat is en wat gebeurt met God te maken heeft en tot op God teruggelezen kan en wil worden. In de Psalmen zien we dat 'live' gebeuren. Maar ook bij Prediker in diens worsteling met de ervaring van Gods (bijna) afwezigheid. We zien in de bijbel dus een *beleving van de werkelijkheid, waarin Gods werkelijkheid en die van de schepping, de mens en de geschiedenis één werkelijkheid zijn*. Dat staat kennelijk niet op gespannen voet met het kwalitatieve onderscheid van Schepper en schepping, waarover de bijbel evenzeer duidelijk is. Mijn waarneming is, dat in de door de moderniteit bepaalde cultuur deze bijbelse gelovige

beleving van de werkelijkheid verweg is. Dit te stellen heeft iets van een open deur intrappen. Maar daarmee is het probleem er niet minder om. Door de Aufklärungsfilosofen is de scheiding van de werkelijkheid van het weten en die van het geloven zo krachtig doorgevoerd en onderbouwd, dat tot diep in het bewustzijn van de moderne mens is doorgedrongen, dat schepping (= natuurprocessen) en geschiedenis zich volgens eigen wetmatigheden voltrekken. God is dan of geheel transcendent, in de zin van 'geheel buiten de werkelijkheid van schepping en geschiedenis'. Of God is geheel immanent, als de oergrond of de zin of de Geest van wat is en van wat wordt. God en het proces van de werkelijkheid vallen dan eigenlijk samen. Naar onze mening is deze laatste voorstelling van God heel breed aanwezig, in onze cultuur (New Age-achtige religiositeit) en ook in onze kerken. Voor velen is God steeds meer ont-persoonlijkt tot zoiets als 'de dragende Grond van ons bestaan'. De populariteit van een nieuw soort 'voorzienigheidsgeloof' wijst hier ook op. Er zou, heel verborgen, een zinvol verband zijn in de hele werkelijkheid, en dat noemen wij dan 'god'. Dat die sterk immanente godsvoorstelling zich moeilijk verdraagt met hoe de bijbel over God spreekt, lijkt mij evident. Echter, de andere inzet, alle nadruk op de transcendentie van God, heeft geleid tot een feitelijke secularisatie van het bestaan van mens en wereld. Ik vind dat een niet geheel onterecht 'verwijt' aan de werking van de dialektische theologie.

Kernvraag

De vraag is nu hoe wij een werkelijkheidsbeleving (her-)vinden, waarin het geloof in God Die handelend aanwezig is in onze werkelijkheid weer voorstelbaar en ervaarbaar is. Dat is een bij uitstek apostolaire en pastorale opdracht. Bij zo'n te hervinden werkelijkheidsbeleving als we in de bijbel lezen, gaat het om drie dingen: a) God is handelend aanwezig, b) wij moeten daar 'oog voor krijgen', en c) dat vereist een voorstellingswereld die dat mogelijk maakt (taal, begrippen, referentiekader). In mijn analyse van Küng laat ik zien hoe deze een onto-theologisch betoog opbouwt en van daaruit een gefundeerd spreken over God in deze werkelijkheid binnen het moderne referentiekader aanmerkelijk maakt. Ik meen aangetoond te hebben dat Küng uiteindelijk niet ontkomt aan de bovengenoemde ontpersoonlijkte godsvoorstelling.

Algemene en bijzondere openbaring?

De gereformeerde traditie definieert vanouds de relatie tussen God en deze werkelijkheid als openbaring. God openbaart zich door Woord en Geest. Hij is daarin vrij en soeverein. Vervolgens heeft de gereformeerde theologie de handelende aanwezigheid van God in deze werkelijkheid nader gepreciseerd als werkzaamheid in zijn *algemene* en in zijn *bijzondere* openbaring. De eerste werd dan vooral in verband gebracht met de Schepper en zijn werk in schepping en onderhouding; de tweede werd verbonden met het werk van de Vader door de Zoon en de Heilige Geest. In hoofdstuk IV stel ik deze gereformeerde constructie onder kritiek. Zij heeft lange tijd gewerkt, zeker in de wereldbeschouwing van het neo-calvinisme, maar zij is uitgewerkt. Mijn interne kritiek op deze onderscheiding van 'algemeen' en 'bijzonder' is dat zij de secularisatie van het terrein van het 'algemene' niet heeft tegengehouden, maar ongewild uiteindelijk bevoor-

derd. Ik laat mijn argumentatie daarvoor nu achterwege. Wij zijn theologisch ook niet gebonden aan deze constructie. Zo'n onderscheiding tussen 'algemeen' en 'bijzonder', tussen tweeëlei werkzaamheid van God, is bijbels gezien moeilijk te funderen. Het is de ene God van Israël Die werkzaam is in de daden van de schepping, in de onderhouding, in de daden in de geschiedenis van Israël en van de volken, en in gebod en belofte.

Openbaring - God als Sprake en aanspraak

Mijn inzet is nu dit laatste spoor te vervolgen. God is in deze werkelijkheid handelend aanwezig. Hij is dat als de Schepper. Hij is dat als de Onderhouder. Hij is dat als de Heer, Die het verlorene zoekt. En Hij is dat als de Verlosser, Die zal voleindigen. Zo openbaart Hij Zich. Alles is dus Sprake en aanspraak van Hem, of kan dat worden. De geschapen dingen kunnen (weer) openbaring van zijn heerlijkheid worden. In de geschiedenis is God handelend aanwezig in oordeel en bevrijding. Waar we de tekenen daarvan verstaan spreken we van openbaring. Waar de bijbelse geschiedenissen, de geboden en de beloften, verstaan worden, openbaart zich God. Zo is God op meervoudige wijze in deze werkelijkheid aanwezig, werkzaam.

Wij spreken dus uitdrukkelijk van *openbaring* van God als de Sprake uitgaat en de aanspraak wordt verstaan. Daarmee blijft het onderscheid van Schepper en schepsel gehandhaafd. Tevens belijden wij daarmee de *aseitas dei*. Meermalen is mij daarnaar gevraagd. God, Die in het ontoegankelijk Licht woont heeft toch zijn *eigen* werkelijkheid? Wanneer ik met de hoofdstroom van de gereformeerde traditie spreek van *openbaring*, dan impliceert dat voor mij Gods *aseitas*. Maar het woord *aseitas* zelf zegt dat Gods werkelijkheid zich nu juist daarin van de onze onderscheidt dat we er niet over kunnen spreken als 'zijn'. Verder kunnen we slechts stamelen en tasten naar woorden en beelden voor wat zich aan onze zijns categorieën onttrekt. In mijn dissertatie probeer ik het met behulp van het begrip *shekinah*. Binnen de ene werkelijkheid is God werkzaam aanwezig als de kwalitatief Gans Andere, die in schepping en geschiedenis zijn heerlijkheid, zijn *shekinah*, betoont. De dingen en de gebeurtenissen zijn, of kunnen worden verstaan als Sprake en aanspraak.

Wat heb ik met het voorgaande gewonnen? Door het onderscheid van 'algemeen' en 'bijzonder' achterwege te laten, en door Gods werkelijkheid niet als een andere zijns-werkelijkheid buiten de onze voor te stellen, van waaruit God zo nu en dan, en (ik ridiculiseer niet, maar bedoel het in volle ernst) vooral in het verleden of in verre landen als een *deus ex machina* ingrijpt, en door zo Gods aanwezigheid in de geschiedenis van onze werkelijkheid te definiëren als Sprake en aanspraak, hoop ik dat er weer meer ruimte komt in de belevingswereld van mensen om *Gods tekens te verstaan*.

Statement II - De tekenen verstaan

Hermeneutiek van Schrift en werkelijkheid

Als God in deze werkelijkheid werkzaam aanwezig is - als Sprake en aanspraak, in oordeel en genade, verkiezend en verwerpend, kortom: als de Vader en de Zoon - dan komt

het erop aan dat wij Hem opmerken. Klassiek-gereformeerd hebben we het dan over het werk van de Geest. Dat gegeven probeer ik nu uit te werken. Ik beoog daarbij een aanzet tot vernieuwing van de gereformeerde hermeneutiek. Daarbij gaat het om een *hermeneutiek van de Schrift* én om een *hermeneutiek van de werkelijkheid*. Ik aarzel bij deze grote woorden, maar voor minder kunnen we niet gaan. De prediking en het leven van het geloof vragen erom.

We vervolgen de gedachtengang in *statement I*. De bijbel spreekt over God als meervoud in zichzelf. God is in de werkelijkheid aanwezig als de Almachtige, Schepper des hemels en der aarde. En Hij is werkzaam aanwezig als de Lijdende, de Zoon. Die spanningsverhouding in God en in Gods aanwezigheid in deze werkelijkheid zien wij in talloze tekstgedeelten weerspiegeld. De Hoge en Verhevene is nabij de gebroekene van hart. De Transcendente is tegelijk de Immanente. Hij, Die als Macht, verkiezend en verwerpend, laat *doorlopen* en laat *doodlopen* is dezelfde Die als Liefde in de leegte en de dood intreedt. Zo *is* God in de schepping en in de geschiedenis. Zo ervaren Hem de psalmdichters. Maar, hoe merken wij in ons heden Hem op? Dat is het werk van de Geest. 'Voor ons is Hij de Eerste', zo schrijf ik in mijn boek.⁴ De Geest ontsluit de werkelijkheid in zijn voortgang, en doet ons God, de Vader en de Zoon, opmerken in het gebeuren. Daarmee is de hermeneutische kwestie aan de orde. Want, hoe werkt de Geest?

Werkelijkheid - Woord - Geest en vice versa

De Geest werkt door de verkondiging van de bijbelse geschiedenissen. Wat zeggen we daarmee? De bijbel zelf is neerslag van Sprake en aanspraak van Godswege. God heeft gehandeld, in de schepping en in de geschiedenis. Hij sprak. Mensen hebben de Sprake en de aanspraak in het gebeuren verstaan. Zo ontstonden de bijbelse geschiedenissen. Maar God werkt door in schepping (onderhouding) en geschiedenis (in woord en daad te midden van Israël en de volken). Zullen de mensen echter de Sprake en de aanspraak in het heden verstaan? Daarvoor zijn de bijbelse geschiedenissen - profetische geschiedschrijving, thora, profetie, vertolking van ervaringen met God in de Psalmen, Job en Prediker - onmisbaar. Die gaan in de verkondiging het heden in en ontsluiten dat. Het kan zijn dat de bijbelse geschiedenissen het heden *veranderen*. Dan gaat er een nieuwe Sprake en aanspraak uit. Zo wordt de terugkeer uit de ballingschap, geduid als een nieuwe Exodus, zelf weer Sprake en aanspraak. Het kan ook dat de bijbelse geschiedenissen het heden *duiden* tot op God. Zo geeft het Evangelie van kruis en opstanding en van de rechtvaardiging van de goddeloze aan Paulus een nieuw zicht op het geheimenis van

4 Ik maak daarbij gebruik van een paar hulplijnen uit de ontwikkeling van het trinitarisch dogma. Ook dan gaat het om een constructie, die we zo in de bijbel niet terug vinden. Maar ze kan hier helpen. Twee grondregels, *opera trinitatis ad intra divisa sunt* en *opera trinitatis ad extra indivisa sunt*, geven ruimte aan het bijbelse gegeven dat er in God een meervoud is. Er is de Vader, Die verkiezend en verwerpend zijn weg gaat in de geschiedenis. Er is de Zoon, Die het verlorene zoekt en daartoe de engten van de geschiedenis tot in de dood en het oordeel ingaat. Twee wijzen van Gods aanwezigheid, maar tegelijk het werk van de ene God. Zo doet de Geest Hem ons kennen.

Israël tussen het eigen 'neen' van Israël tegen Christus en Gods 'ja' tegen zijn volk (Romeinen 9-11). Het kan ten derde ook dat het door de Geest geoefende oor en oog in de werkelijkheid van schepping en geschiedenis Gods tekenen *opmerkt*, met andere woorden dat feiten gaan spreken.

Geïnterpreteerde feiten

In deze hermeneutiek van de Schrift en van de werkelijkheid houd ik dus vast aan het handelen van God in de schepping en in de geschiedenis in verleden en heden. We kunnen zelfs zeggen, dat het Woord eerst daad is - Gods handelen in de schepping en de geschiedenis - alvorens het Woord werd. En dat Woord wordt weer daad, waar het weer geschiedenis schept en de schepping onderhoudt en regeert. Die daad kan vervolgens weer Woord worden. Zo gaat dat verder. Belangrijk daarbij zijn twee dingen:

- Wij hebben principieel *geen toegang tot het 'toen en daar'* van de Sprake en de aanspraak. Het 'toen en daar' *komt tot ons*, als Sprake en aanspraak, om ons heden te ontsluiten.
- Het 'toen en daar' komt tot ons niet als bloot feit, maar als door de gelovigen verstaan en geïnterpreteerd 'toen en daar'. Vaak is de bijbelse geschiedenis van het 'toen en daar' verrijkt met nieuwe ervaringen van gelovigen met het verhaal van 'toen en daar'. Een sprekend voorbeeld daarvan is de troost vanuit het scheppingsgeloof (het 'toen en daar' van God in den beginne als de machtige Schepper) voor de ballingen in Babel. Vervolgens hebben de ervaringen van de ballingen met het scheppingsgeloof in Babel de verwoording van het scheppingsverhaal in zijn uiteindelijke vorm in Genesis 1 weer beïnvloed. We denken aan de vermelding van zon, maan en sterren als lichtdragers in plaats van goden.

Historisering van de volgorde schepping - zondeval - verzoening - verlossing

In dit verband heb ik iets gezegd over de noodzaak de *historiserende* opvatting van de volgorde van Schepping - zondeval - verzoening - verlossing los te laten. Het gaat mij niet om een herhaling op kleine schaal van *Assen 1926*. Ook bepleit ik niet een soort aanvaarding van de evolutieeler of van een evolutionistische geschiedenisopvatting en wereldbeeld. Waarom gaat het mij wel? Een *historisering* van de volgorde is vreemd aan het bijbelverhaal van schepping en zonde.⁵ Dat is een bijbel-wetenschappelijk en her-

5 Uit de reacties is mij opnieuw duidelijk geworden hoe gevoelig dit punt ligt in orthodox-gereformeerde kring. Op zich is dat geen wonder. Gereformeerd-theologisch is de volgorde van (goede) schepping - zonde(-val) - verzoening - voleinding onopgeefbaar. Uit de reacties is mij echter ook duidelijk geworden hoeveel huiswerk hier ligt. Ik denk daarbij aan de manier waarop de bijbel spreekt over wat aan de randen van de 'historische tijd' ligt (schepping en voleinding). Hoe de bijbelwetenschappen hebben laten zien dat de bijbel dan gebruik maakt van voorhanden mythisch of sage-achtig materiaal. Hoe überhaupt de profetische geschiedschrijving in de bijbel laat zien dat de oud-oosterse mens een heel andere omgang had met 'historie' dan wij met onze sterk lineaire opvatting van de tijd. Een 'discussie' over de 'historische zondeval' is typisch een 'modern discours' en gaat niet over Genesis 1 tot 4.

meneutisch punt. Maar het gaat mij in dit verband om een zwaarwegender theologisch punt. Een *historisering* van de volgorde heeft als consequentie dat wij Gods handelen in en aan onze werkelijkheid vastzetten in het verleden, het 'toen en daar'. Daarmee dreigen de bijbelse geschiedenissen van hun Geest-kracht beroofd te worden. Om het bij het voorbeeld van de zondeval, vastgezet dus als een 'toen en daar', te houden: onbedoeld wordt de zonde(-val) dan een causaliteit en de (erf-) zonde een (nood-) lot. Dat is strijdig met het bijbels verstaan van wat 'zonde' is. Zonde is in de Schrift altijd allereerst daad en daarna noodzakelijkheid. En dat ontdek je wanneer het verhaal van 'toen en daar' heden wordt. Dat is het hermeneutisch werk van de Geest.

Statement III - Nieuwe schepping als opstanding

Waarachtig mens-zijn - de Sprake verstaan en de aanspraak beantwoorden

De (christelijke) antropologie is de keerzijde van de (trinitarisch-pneumatologisch gearticuleerde) theologie. Waarachtig mens-zijn ontspringt aan Gods handelend aanwezig-zijn in onze werkelijkheid als Sprake en aanspraak.⁶ De ware mens is daarom de mens die de Sprake verstaat en de aanspraak *beantwoordt*. De cruciale vraag is dan *waar* wij de Sprake verstaan en de aanspraak vernemen. Kort gezegd: bij het kruis. Daar geschiedt de schepping van de nieuwe mens, in de opstanding. Met andere woorden, waar in deze werkelijkheid het verhaal van de weg van Jezus Christus tot op het kruis wordt verteld en in geloof gehoord, en waar wij in deze wereld de weg van de lijdende Heer onderkennen, bijvoorbeeld bij de ellendigen, die ons aanzien, bij de armen die een beroep op ons doen, daar klinkt de Sprake en horen wij de aanspraak. En waar ik die beantwoord, ontspringt nieuw mens-zijn. Ik beoog in deze passages van hoofdstuk V enerzijds het Nieuwtestamentisch getuigenis recht te doen. Dat zegt dat de Nieuwe Mens vrucht is van de opstanding en dus geboren wordt uit de dood. Kernwoorden uit de Schrift en uit de traditie, rechtvaardiging van de goddeloze, wedergeboorte, de weg van het stervende tarwegraan, wijzen daarop. Waar God en de zonde, de dood, het lijden of de gebrokenheid bij elkaar komen - in ultieme gestalte is dat bij het kruis - daar breekt zich het nieuwe ruim baan.

De Geest leidt ons in schepping en geschiedenis langs de breuklijnen van de val

We zeggen het voorgaande nogeens anders. In de voortgang van de geschiedenis zet God in verkiezend en verwerpend handelen zijn Macht door. En God gaat in de voort-

6 Ik sluit mij in mijn studie aan bij O. Noordmans, wanneer deze een *zelfstandige* antropologie afwijst, dat wil zeggen een definiëring van mens-zijn met de categorieën lichaam-ziel-geest of verstand-gevoel-wil. Wij spreken, aldus Noordmans, in de christelijke theologie steeds vanuit een bepaalde invalshoek over de mens: als schepsel, als gevallen schepsel, als nieuwe mens. Aan de hand van de relevante passages in de *Institutie* laat ik zien hoe complicerend bij Calvijn zijn gebruik maken van elementen uit de zelfstandige antropologie werkt.

gang van de geschiedenis steeds dieper in in de nood van de geschiedenis, in de dieper wordende kloof van de zonde en de dood. Zijn Liefde zet zich door tot het einde. Op het kruis komen zij samen: het neen van de verwerping en het ja tegen het leven van de ontleding en de plaatsvervanging. En daar breekt de geschiedenis open naar voren toe, in de opstanding. Het is het werk van de Geest zulke momenten van opstanding of herschepping te bewerken. Op Pinksteren is het toch eigenlijk Pasen-opnieuw? En dat gebeurt overal waar in deze wereld het Evangelie van Jezus Christus wordt verkondigd, of waar in de voortgang van de geschiedenis zijn weg wordt herkend. Zo lees ik de beweging van het werken van de Geest in de schepping van de ware mens.

Streven of sterven

Ik beoog nu deze bijbelse grondlijn aangaande de schepping van de nieuwe mens in *gesprek te brengen met de moderniteit. Met name onze westerse cultuur is sterk gericht op vooruitgang, groei, vernieuwing.* Ik breng dat in de titel van mijn boek samen onder het woord *streven*. Daarachter gaat zeker een authentiek menselijk verlangen schuil naar het ware mens-zijn. In de werkelijkheid blijkt dit streven echter te leiden tot de strijd om het recht van de sterkste, de *survival of the fittest*. De mens die zich in de voortgang van de geschiedenis steeds meer van zichzelf bewust is geworden, en die steeds meer het heft van zijn geschiedenis in handen kreeg, is niet perse de mens die ook aan zijn bestemming, waarachtig mens-zijn, toekomt. Integendeel. We zien ook een cumulatie van kwaad in de voortgang van de geschiedenis.

Wat betekent het wanneer deze werkelijkheid van mens-zijn als *streven* in aanraking komt met God als Sprake en aanspraak? Dan komt zij in aanraking met een diametraal tegenovergestelde gestalte van mens-zijn. Die breng ik in de titel van mijn boek onder het woord *sterven*. Ik maak vervolgens een notie uit de gereformeerde traditie vruchtbaar in dit gesprek met de moderniteit over menselijk zelf-bewustzijn en de ware humaniteit. Ik bedoel de *mortificatio* als weg tot de *vivificatio*, of de *vivificatio* als keerzijde van de *mortificatio*.

De actualiteit van een oude notie

Bij Calvijn zien we hoe deze in *Institutie Boek III.iii e.v.* het leven van de gelovige tekent als boetvaardigheid, als een voortgaande weg van doding van de oude en levend-gemaakt worden van de nieuwe mens. 'Groeï' als categorie van mens-zijn, krijgt hier de betekenis van 'sterven en opstaan'. Wat ik beoog, is deze tweeslag, die met name in de *Heidelbergse Catechismus* in het kader van de soteriologie nog wordt beperkt tot het moment van de bekering, te verbreden tot de Nieuwtestamentische gestalte van het nieuwe mens-zijn. In de voortgang van de werkelijkheid drijft God de Vader verkiezend en verwerpend goed en kwaad uiteen. Daarbij wordt, gaandeweg de bewustwordingsgeschiedenis van de mens *coram deo*, duidelijk hoezeer het mens-zijn vastloopt in het kwaad, en hoezeer het goede uiteindelijk alleen van Gods kant kan komen. In die voortgang van de werkelijkheid neemt toenemend God Zelf in de Zoon de plaats in in de leegte, in het oordeel en in de dood. De voortgang van de werkelijkheid loopt uit op het kruis. De *mortificatio* is ten diepste de aanvaarding van dit oordeel.

Aanvaarding van Gods oordeel - verantwoordelijkheid nemen

Het gaat in de afsterving van de oude mens niet om zelfvernederling of zelfverloochening als menselijke 'kwaliteit', maar om de aanvaarding van Gods oordeel en daarin gaan staan. De *mortificatio* krijgt concreet gestalte in drie aspecten of wijzen van bestaan, die feitelijk *vivificatio* of de opstanding en de bestaanswijze van de nieuwe mens inhouden. In de *mortificatio* aanvaarden wij het oordeel van God over ons mens-zijn en nemen de verantwoordelijkheid op ons voor het kwaad. Het kwaad in de vorm van (onze) zonden erkennen wij als schuld. Het kwaad in de gestalte van het leed (anderen door onszelf of door anderen aangedaan) horen wij als appèl. In de daad van de ontleding, de - vrijwillige - onthouding en in het offer aanvaarden wij de consequentie van de *mortificatio*. De *vivificatio* is dan de geschonken ervaring die de mens opdoet, wanneer hij de verantwoordelijkheid voor het kwaad op zich neemt, dat wil zeggen: wanneer hij daar is waar God in deze werkelijkheid is, op de kruis-punten van het bestaan.

Voorbeelden hoe het kan werken

We kunnen dus groei in mens-zijn en voortgang in de geschiedenis verwachten, waar mensen verantwoordelijkheid op zich nemen voor het kwaad. Ik adstrueer dat in mijn boek aan de hand van een paar voorbeelden uit de Schrift. *Zacharja* ziet de heilstijd - begonnen met de uitstorting van de Geest die leert wat genade en wat smeken is - doorbreken waar het volk de verantwoordelijkheid aanvaardt voor de kennelijk gruwelijke moord op een profeet op een (veel?) eerder tijdstip. De boete in een hartverscheurende weelucht luidt de heilstijd in voor Juda en Jeruzalem.⁷ In het pinksterverhaal komt deze collectieve boetedoening, als gevolg van de uitstorting van de Geest en na het horen van de kruisweg van Jezus Christus, weer naar voren. In de geschiedenis van een mens, van een volk, of van de mensheid, drijft de Geest ons naar dit soort momenten, de *kairoi*. Waar mensen of volken (blanken, verantwoordelijken van het apartheidsregime in Zuid-Afrika) in zulke *kairoi* de verantwoordelijkheid voor het kwaad, en de consequenties van de ontleding in het offer, aanvaarden, is er groei, vernieuwing. De *kairoi* voorbij laten gaan is de verharding, en die leidt tot groei in kwaad.

Statement IV - De kern is plaatsbekleding

In de laatste lange paragraaf geef ik een nadere tekening van waarachtig mens-zijn en de groei naar ware vrijheid, geheiligde mondigheid, echte groei in zelfbewustwording. Kernwoord is dan plaatsbekleding. Ik tracht daar de bij uitstek christologische notie van de plaatsvervangende in de pneumatologie als plaatsbekleding vruchtbaar te maken voor onze visie op waarachtig mens-zijn.

⁷ Zach. 12:10-11.

Verankering in het extra nos

De ultieme wijze waarop de drieënige God in deze werkelijkheid 'daadwerkelijk' aanwezig is, is in de daad van de verzoening, waarvan de kern is de plaatsvervanging, het offer en de *expiatio*. De paasmorgen kwalificeert de weg van de *kenosis* als de goddelijke plaatsvervanging. De Geest leidt ons met de essenties van ons bestaan - geboorte en dood, schuld en leed - naar deze 'plaats', om daar, van de andere zijde het woord van de opstanding te horen.

Deze verankering van de humaniteit *extra nos* in de Sprake en de aanspraak van God in zijn 'diepste Woord', is uitermate actueel. De kernnotie van modern mens-zijn is emancipatie en zelfbewustwording, beide opgevat als *zelfrealisering*. Het archimedisch punt voor mens-zijn en menswording ligt dan in de mens zelf: in zijn kunnen, zijn streven, zijn zelfontplooiing. Waarachtig mens is dan hij die zichzelf genoeg is. *In de fundering van het 'ik' in de gekwalificeerde Ander, Jezus Christus, is van meet af aan de gedachte dat de mens zichzelf genoeg is, zonder de A/ander, uitgesloten.*

De A/ander als ons 'midden'

Nieuw mens-zijn ontstaat in de ruimte van de verzoening. In die 'harde' kernnoties van de klassieke 'anselmiaanse' verzoeningsleer - plaatsvervanging, offer, *expiatio*, satisfactie - komt tot uiting hoezeer de gereformeerde theologie het kwaad, en daarmee de mens en de schepping serieus neemt. Wat levert de pneumatologische vervoeging van deze christologische noties op voor de gestalte van het waarachtig mens-zijn?

Ten eerste zegt het *extra nos*, zoals hiervoor reeds opgemerkt, dat de mens niet zichzelf genoeg is. Wie - christologisch - leeft vanuit de verzoening en de rechtvaardiging, dus vanuit het *extra nos*, leeft - pneumatologisch - vanuit een nieuw 'midden': de A/ander.⁸

Ten tweede vult de pneumatologische vervoeging van de *expiatio* wat wij eerder al kort aanduiden bij de notie van de *mortificatio*. Zoals christologisch de *expiatio* betekent dat God het kwaad zo serieus neemt dat Hij het plaatsvervangend op Zich neemt en 'delgt', zo neem ik, juist als gerechtvaardigd mens in vrijheid de volle verantwoordelijkheid op mij voor het kwaad, door mij gedaan of anderen door mij of door anderen aangedaan. Dat impliceert persoonlijke en collectieve boete, gedenkdagen, gedenkplaatsen,

8 Die A/ander is dus Jezus Christus. Zoals wij eerder in *statement I en II* stelden, ontmoeten wij Gods Sprake en aanspraak in onze werkelijkheid in het bijzonder waar Jezus Christus zijn weg gaat. Hij gaat zijn weg, waar zijn leven en sterven verteld wordt. Daardoor brengt de Geest ons bij de cruciale momenten van ons bestaan en van deze wereld. Daar 'keert het leven in' tot de vreze des Heren. Maar Jezus Christus in niet alleen in deze werkelijkheid aanwezig wanneer er geprekt wordt, met eerbied gezegd. Het door de Geest gescherpte oog en oor kan ook bij het licht van de bijbelse geschiedenissen en in het bijzonder het evangelie sporen van Jezus Christus in de werkelijkheid opmerken. Dat is de betekenis van de kleine letter "a" van A/ander. Dat is het waarheidselement in de lutherse en bij Bonhoeffer nieuw vervoegde christologische notie van de alomtegenwoordigheid van Christus naar zijn menselijke natuur. In de blik van (in het bijzonder de lijdende) naaste, die mij aanspreekt, ziet de Heer zelf ons aan. We horen dit motief ook in een lijdenslied van J.W. Schulte Nordholt, Gezang 176 uit het Liedboek voor de Kerken, met de vervoeging van het woord van Pascal 'Jesu est en agonie jusque le fin du monde'.

herstelbetaling, et cetera. Dit alles is geen *Widergutmachung*, als vervanging voor wat is (aan-) gedaan. Dat kan niet, want doet altijd tekort aan de ernst van het kwaad en de ellende van het slachtoffer. De *expiatio* is voorbehouden aan Christus en aan het laatste oordeel. Juist als bevrijd mens sta ik voor de A/ander die mij aanspreekt.

Dat betekent vervolgens dat ik voor hem instaa. 'Instaan voor de ander' is de pneumatologische vervoeging van de notie 'plaatsvervanging'. Ik kan voor de ander instaan door daadwerkelijk tijdelijk zijn plaats in te nemen, met het oog op zijn opstanding. Het kan zijn dat ik zijn plaats openhoud. Het kan zijn dat ik mijn plaats ruim om plaats voor de ander te maken. Dan krijgt het waarachtig mens-zijn de gestalte van het offer.

De consequenties voor de ethiek - noties als vrijwillige zelfbeperking, soberheid, offer, toegepast op zorg, economie, geboortenbeperking, afzien van (zeer kostbaar) medisch ingrijpen, et cetera - lijken mij evident.

Ten derde is duidelijk dat er geen sprake kan zijn van zelfbewustwording en groei in 'waarachtig mens-zijn' zonder bewust-zijn van de A/ander die mij aanspreekt.

Tenslotte - samenvatting

Ik eindig mijn boek met een samenvattende slotconclusie, waarin mijns inziens de inhoud van deze vier *statements* samenkomt. Ik neem deze hier, inclusief de bijbehorende noot, op:

Wanneer de Geest ons bij de lezing van de Schriften en bij de lezing van de geschiedenis leidt tot inkeer tot het verlorene (eigen verlorenheid en die van de ander), zodat wij de verantwoordelijkheid op ons nemen voor het kwaad – in schuld, gebrokenheid en lot – en onze plaats innemen door ruimte te scheppen – het offer – of door in te staan voor de ander – de plaatsbekleding – dan is waarachtig mens-zijn de vrucht van ons bewust-zijn van de ander die in de nood mij aanspreekt, en krijgt de ware humaniteit gestalte in een voortgaand proces van communicatie in de verwachting van een nieuw woord van de Geest: 'Sta op'. Waar dit bewust-zijn van de ander ontbreekt, en ik zijn roep niet beantwoord, stopt de communicatie en ontbrandt de strijd van allen tegen allen om staande te blijven in het rijk van de sterksten. Individuele zelfrealisering in plaats van bewustwording in communicatie met de ander in zijn nood, is de grote bedreiging voor waarachtig mens-zijn.⁹

9 In feite past het mensbeeld achter de neoliberale, (post)moderne nadruk op individuele zelfrealisering bij een evolutionistisch-deterministische opvatting van de werkelijkheid. Nu de 'hoogste diersoort', de mens, de evolutie van zijn soort en van zijn leefwereld zelf meer en meer ter hand neemt, is het geen vraag, wie de 'fittest' is in de 'survival'. Er is explosieve voortgang in de werkelijkheid wanneer het gaat om kennis en techniek, en ook om regulering en beheersing van de leefwereld. De voortgang is uiteindelijk blind toeval. Het is uiteindelijk nog de vraag, of de mens de 'fittest' zal blijken ten koste van vele dier- en plantensoorten, of toch de dupe wordt van zijn eigen 'streven' en van zijn weigering om 'plaats te maken', en in die zin te 'sterven'.